

ID 1575
C2
27-9-1991

3.110519236003

TERMUNTERZIJL

gemeente Delfzijl

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 35 VAN DE MONUMENTENWET 1988

TERMUNTERZIJL, gemeente Delfzijl

Aanvulling op de toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Termunterzijl als beschermd dorpsgezicht.

Resultaat gevoerd overleg

Overeenkomstig het bepaalde in artikel 35 (voorheen 20) van de Monumentenwet zijn de gemeenteraad, Gedeputeerde Staten van Groningen, de Rijksplanologische Commissie en de Raad voor het Cultuurbeheer gehoord over het voorstel Termunterzijl aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht. De genoemde instanties hebben alle positief geadviseerd met betrekking tot de voorgenomen aanwijzing. In verband daarmee zijn in de begrenzing van het aangewezen dorpsgezicht en in de toelichtende tekst geen wijzigingen aangebracht ten opzichte van het oorspronkelijke voorstel.

Als gevolg van een gemeentelijke herindeling maakt het dorpsgezicht Termunterzijl per 1 januari 1990 deel uit van de nieuw gevormde gemeente Delfzijl.

ERRATUM

In verband met de inwerkingtreding van de Monumentenwet 1988 per 1 januari 1989 dient in de plaats van "artikel 20 van de Monumentenwet" gelezen te worden: "artikel 35 van de Monumentenwet 1988".

De verwijzing "artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening" dient vervangen te worden door "artikel 36, eerste lid, van de Monumentenwet 1988".

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

TERMUNTERZIJL gemeente Termunten

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Termunterzijl als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 320) door een stippellijn omgrensd gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

Mei 1988.

Inleiding

Het dorp Termunterzijl ligt binnen de gemeente Termunten op circa acht kilometer ten oosten van Delfzijl aan de monding van de Eems nabij de Punt van Reide, waar de Dollard op deze riviermonding aansluit.

In dit kustgebied, waar de bewoners zich tot de 12de eeuw tegen overstromingen beveiligen door het opwerpen van wierden, worden rond 1100 de eerste dijken aangelegd. Dit zijn nog vrij lage dijken rondom gebieden van beperkte omvang. In de 13de en 14de eeuw komt het tot een verdergaande bedijking, waarbij het riviertje de Munte wordt afgedamd en van een zijl, een sluis, wordt voorzien. In het begin van de 17de eeuw wordt het huidige Termunterzijldiep gegraven en een nieuwe sluis gebouwd, welke laatste in 1725 vervangen wordt door het nu aanwezige complex. Bij de sluis komt aan weerszijden van het Diep een bebouwing tot ontwikkeling die zich met name aan de oostzijde verdicht langs de daar aangelegde kade. Gedurende de 19de en 20ste eeuw doen zich ten behoeve van scheepvaart, visserij en waterstaatkundige werken diverse ruimtelijke ontwikkelingen voor, waarvoor de historische structuur bestaande uit het sluizencomplex en de langs het Diep gelegen bebouwing de basis vormt.

In de kenmerkende zijldorpstructuur, in samenhang met het monumentale sluizencomplex en jongere waterstaatkundige werken is de historische ontwikkeling nog geheel herkenbaar. Daarenboven vormt Termunterzijl het enige Groningse zijldorp dat een intact gebleven ruimtelijke structuur combineert met het behoud van de historische functie. Het geheel, op de grens van het open Groningse landschap en de zee-arm vertegenwoordigt een zodanige cultuurhistorische waarde, dat een aanwijzing als beschermd dorpsgezicht gerechtvaardigd is.

Ontstaan en ontwikkeling

Het ontstaan van de nederzetting Termunterzijl hangt ten nauwste samen met de historisch-geografische ontwikkeling van het kustgebied van Groningen en Friesland.

Door stijging van het zeewaterniveau na de laatste ijstijd wordt vanaf circa 2700 voor Christus zand en klei afgezet op de reeds bestaande ondergrond. Naderhand stagneert deze ontwikkeling en volgen naast overstromingen ook perioden waarin het gebied droogvalt. Tussen 500 en 200 voor Christus wordt het gebied met klei overdekt, welke ontwikkeling doorgaat tot aan de bedijking in de 12de eeuw. De kwelderafzettingen bij Termunten behoren tot de hoogst gelegen gronden in het gebied.

Nog voor het begin van de jaartelling raakt het kweldergebied bewoond waarbij de bewoners zich tegen overstromingen verdedigen door het opwerpen van hoogten, in het Groningse gebied wierden genaamd. De oorspronkelijke wierden kenmerken zich door een agrarisch karakter met één of meer boerderijen en een radiale of blokvormige perceelsstructuur. Naderhand ontstaan in de nabijheid van water- en landwegen meer langwerpige wierden welke ook een handelsfunctie hebben. Dit geschiedt vanaf de 7de of 8ste eeuw. Het ontstaan van het dorp Termunten kan mogelijk op een dergelijke handelswierde worden teruggevoerd, gelegen aan de Munte of Termunter Ae. De eerste lage dijken rondom beperkte gebieden worden rond 1100 aangelegd. Hierbij blijven afwateringsstromen als de Ae in open verbinding met de zee staan.

Na de stichting van het Cisterciënzer klooster Menterne vanuit Aduard komt het tot een verdergaande inpoldering en drooglegging van de gronden, waarbij omstreeks 1300 de Munte wordt afgedamd en voorzien van een uitwateringssluis of 'zijl'. De zijl wordt voor het eerst genoemd in 1391. In de periode van de 14de tot de 16de eeuw gaat veel land verloren door dijkdoorbraken, waardoor in het gebied ten zuidoosten van Termunten de Dollard ontstaat. Deze krijgt aan het begin van de 16de eeuw een zodanig grote omvang dat het beloop van de Termunter Ae en de afwatering door de zijl worden verstoord. Uit de geschiedenis van het klooster blijkt dat de Dollard zich geleidelijk aan gevormd heeft met een grootste uitbreiding in de tweede helft van de 16de eeuw.

Het door overstromingen en de Tachtigjarige Oorlog geteisterde gebied watert dan af via de Oterdumer zijl en nieuwe dijken worden noodgedwongen plaatselijk verder landinwaarts gelegd. In 1588 wordt de zeedijk bij Termunten onder andere met stenen van het in 1569 door de Geuzen verwoeste klooster hersteld.

In 1600-1601 wordt de afwateringssituatie van het gebied verbeterd door het graven van het Termunter Zijldiep en de aanleg van een nieuwe zijl. Gedeeltelijk wordt gebruik gemaakt van het beloop van de oude Ae ten zuiden van de sluis. Betreffende de aard en omvang van de bebouwing, welke zich in de 17de eeuw bij de sluis vestigt, is vrijwel niets bekend. In 1686 wordt met een stormvloed Termunterzijl volledig verwoest, waarbij driehonderd mensen omkomen. Na deze vloed wordt een hernieuwde vestiging van bewoners gestimuleerd door de stad Groningen met voordelige financiële regelingen. In 1725 wordt 'het Oude Zijlgat' door de stadsbouwmeester Anthony Verburgh vervangen door de nu nog

aanwezige overkluisde sluis.

Ter herinnering aan de aanleg krijgt de hoge boogbrug van de sluis een rijk gebeeldhouwde, zandstenen borstwering met namen en wapenschilden van de bestuurders. Mogelijk zijn met de nieuwe zijl ook de Grote en Kleine Polder tot stand gekomen. Zij komen reeds voor op de kaart van Beckeringh, 1781 (fotobijlage, afb. 1).

Op het kadastrale minuutplan (fotobijlage, afb. 2) is de ruimtelijke structuur van Termunterzijl aan het begin van de 19de eeuw zichtbaar. Aan de oostzijde van het Zijldiep is in de 17de en 18de eeuw een streekbebouwing tot ontwikkeling gekomen van aaneengesloten woningen en ambachtsbedrijfjes verbonden met de visserij en de scheepvaart. Hier blijkt tevens een kade te zijn aangelegd ten behoeve van de (binnen)scheepvaart. De oostelijke oeverbebouwing wordt in het zuiden begrensd door de uitmonding van de Oude Ae in het Zijldiep. Ook aan de westzijde is bebouwing ontstaan en wel op de smalle strook tussen de oude zeedijk en het Zijldiep. De bebouwing is hier minder aaneengesloten en qua omvang beperkter.

Om tot een verdere verbetering van de waterstaatkundige toestand te geraken wordt in 1863 het waterschap het Oldambt opgericht. Dit waterschap beslaat het gehele gebied van het vroegere Termunterzijlvest. Termunterzijl groeit ondertussen uit tot een bloeiende regionale handelshaven met vele scheepshellingen. Aanvankelijk ligt de nadruk op de doorvoer van turf uit het Groningse veengebied, later op de doorvoer van landbouwprodukten. Door veranderingen in de veenkoloniën en met name het graven van het Eemskanaal (1870-1876) raakt de handelsfunctie echter in verval.

In 1870 ondergaat de omgeving van het zijldorp een belangrijke uitbreiding door de bouw van de Nieuwe Sluis ten oosten van de oude zijl, welke laatste echter wel in gebruik blijft. Door het graven van een zij-arm van het zijldiep naar de nieuwe sluis komt de bebouwing op de oostelijke oever van het Zijldiep op een eiland te liggen. Bij het graven van de nieuwe zij-arm snijdt men het restant van de Oude Ae af en dempt men de oude uitmonding van de rivier in het zijldiep (fotobijlage, afb. 5). In vergelijking met de oude situatie wordt de oostelijke streek hierdoor enigszins verlengd. In aansluiting op het nieuwe sluiscomplex wordt in 1931 het boezememaal Cremer gebouwd om de afstroming verder te verbeteren.

Na de Eerste Wereldoorlog bloeit de garnalenvisserij op ten gevolge van de grote vraag naar gedroogde garnalen voor de verwerking in de

mengvoederindustrie. Men vist vooral op de Eems en bij de Deense kust. Direct na aankomst van de schepen en veiling van de vis in de toen gebouwde afslag worden de kleinere garnalen te Termunterzijl in een drogerij tot veevoer verwerkt, terwijl de grotere exemplaren verkocht worden voor de consumptie. Termunterzijl is op dat moment met een vloot van circa tien schepen de belangrijkste vissershaven van Oost-Groningen.

Wanneer in 1972 de zeeverende dijken worden opgehoogd in het kader van de Deltawet, blijft de omgeving van de zijl gespaard door de aanleg van een buitendijkse stormvloedkering. De oorspronkelijke buitenhaven komt daardoor echter binnendijks te liggen waarbij de directe relatie tussen de zijl en de Eems verloren gaat. De visserij en visafslag leiden inmiddels een kwijnend bestaan. De recreatie gaat daarentegen een steeds belangrijker rol spelen, wat tot gevolg heeft dat de havenkom in toenemende mate de functie van jachthaven krijgt.

De functionele achteruitgang van het dorp vanaf de jaren zestig leidt tot een algemene verslechtering van de toestand van de panden, en plaatselijk zelfs tot kaalslag bij de bebouwing aan de zuidoostzijde. De oude kademuur aan deze zijde van het Zijldiep wordt in de jaren zeventig vervangen door een naar het water aflopend, verhard talud. Met de recente bouw van een aantal woningen is de kaalslag in de streekbebouwing van de Mello Coendersbuurt weer deels gevuld en is ook op het achterliggende perceel bebouwing verzezen.

Huidig ruimtelijk karakter

In de ruimtelijke opbouw van het huidige Termunterzijl is de typerende historische ontwikkeling van het zijldorp duidelijk herkenbaar. De ruimtelijke structuur wordt in hoofdzaak bepaald door het Zijldiep met bebouwing aan weerszijden, de 19de-eeuwse omgraving en de dijk met sluiswerken en gemaal. De ruimte langs het Zijldiep vormt hierin het ruimtelijke en functionele hoofdelement, met als belangrijk accent de monumentale 18de-eeuwse sluis, de zijl, in de dijk.

In het beloop van de oude dijk is de vooruitgeschoven positie van de zijl nog duidelijk waarneembaar, waardoor het dijkracé zuidwestelijk van de zijl vrijwel evenwijdig aan het Zijldiep is gelegen. Voor het dijkracé aan de andere zijde van de zijl geldt dit in mindere mate, waardoor daar meer ruimte voor bebouwing aanwezig is. Het Zijldiep met zijl en bebouwing aan weerszijden vertoont een zekere beslotenheid in de ruimtelijke opbouw. Hierbij kenmerkt

zich de zuidzijde van het diep door de aaneengesloten bebouwingswand van over het algemeen kleinschalige, op het water georiënteerde behuizingen. Het overwegend steenachtige karakter aan die zijde van het Zijldiep wordt versterkt doordat de panden direct aan de verharding grenzen of er slechts door een zeer ondiepe strook van zijn gescheiden.

Tussen bebouwingswand en water van het diep is een kade met klinkerbestrating gelegen met aan het water een strook, welke deels is beplant met struikgewas. De gemetselde kademuur, waarvan nog slechts een klein deel bij de sluis zichtbaar is, is vervangen door een minder duidelijk geprofileerd schuin talud van zwarte, kunstmatige keisteen.

Het kenmerkend onderscheid tussen deze kademuur en de meer informele oever aan de overzijde is hierdoor verzwakt.

Noordelijk van het Zijldiep heeft zich een minder duidelijk gestructureerde bebouwing ontwikkeld in de vorm van een rij los gesitueerde kleinere behuizingen, welke afwisselend op de dijk of op het diep georiënteerd zijn. De huizen worden aan de diepzijde ontsloten door een smal klinkerpad bovenlangs de oever. Aan de dijkzijde bevindt zich langs de dijk de doorgaande weg. De inrichting aan deze zijde van het diep is aanmerkelijk minder formeel met het ontbreken van kade en straat, de losse bebouwing en de ruime aanwezigheid van groen.

Het zwaartepunt van openbare ruimten en bebouwing ligt vrijwel geheel binnendijks. Met onder andere een visafslag heeft zich bij de voormalige buitenhaven incidenteel bebouwing voorgedaan, waarbij echter vanwege het dijklichaam geen visuele relatie met het Zijldiep aanwezig is. Slechts ter hoogte van de zijl is hiervan sprake. In samenhang met het nog aanwezig zijn van een herkenbare, historisch gegroeide structurele eenheid van diep, bebouwing en zijl zijn de latere waterstaatkundige ontwikkelingen in de vorm van het gemaal en de jongere sluizencomplexen eveneens van belang.

Nadere typering te beschermen waarden

De kern van de nederzittingsstructuur wordt gevormd door het Zijldiep met de zijl en bebouwing aan weerskanten. Het Zijldiep kenmerkt zich binnen deze structuur door een licht gebogen beloop en een toenemende versmalling met een verhoging van de kade in de richting van de sluis. Met de gesloten bebouwingswand, de straat en kade aan de zuidzijde en de hoge oever aan de noordzijde heeft het geheel het besloten karakter van een binnenha-

ven. Van belang hierin is de kenmerkende tegenstelling van zuid- en noordzijde van het diep, hoewel deze door het talud van donkere steen is verzwakt. Aan de zeezijde vormt de zijl een bijzonder accent in de overgang naar het buitendijks gebied met de recentere waterstaatkundige werken. De in 1725 gebouwde overkluisde sluis is opgenomen in het met gras begroeiende talud van de dijk. Bogen, kademuren en trappen zijn uit baksteen opgetrokken en afgewerkt met natuursteen en voorzien van smeedijzeren hekwerk. Aan de zeezijde wordt de zijl bekrond door een bakstenen borstwering, welke van een rijk geornamenteerde zandstenen bekleding is voorzien.

De direct of met een zeer smalle tuinstrook aan de openbare ruimte gelegen gevels van de zuidelijke bebouwing langs het diep vertonen een overwegend 19de-eeuws karakter. Typerend voor de verdichting van de bebouwing aan de kade is de smalle, haakse parcellering en de vrij gesloten gevelwand, welke is opgebouwd uit afzonderlijke, in een licht wisselende rooilijn geplaatste behuizingen. Deze geslotenheid zet zich voort tot aan de voormalige uitmonding van het Kleine Diep, welke ter plekke nog herkenbaar is door de open ruimte en de scheve structuurlijnen van de erven.

Over het algemeen kenmerkt zich de hoofdbebouwing aan de kade door een afwisseling van gevelhoogten, geaccentueerd door kroonlijsten binnen de hoofdvorm van één bouwlaag onder een schild- of zadeldak. De gevelopeningen hebben een overwegend verticale geleiding, welke bijdraagt tot het 19de-eeuwse karakter van de bebouwing. Halverwege de gevelwand geeft een enkele doorgang toegang tot de achtergelegen terreinen. In deze omgeving heeft zich door sloop enige verzwaking van de structuur voorgedaan.

Gedurende het laatste decennium is, binnen de Mello Coendersbuurt en aan de jongere aftakking van het Zijldiep, een bebouwing gerealiseerd, welke in situering en schaal enigszins afwijkt van de tot dan typerende bebouwing aan deze achterzijde van de nederzittingsstructuur. In schaal en vormgeving is duidelijk sprake van een relatie tussen deze invulling en die tussen de hoofdbebouwing aan het Zijldiep.

De bebouwing aan de noordzijde van het Zijldiep, de Schepperbuurt, heeft zich in de loop van de 19de eeuw in een wat lossere structuur vanaf de dijk langs het diep ontwikkeld. Karakteristiek is hier de gesloten aanzet in een rechte rooilijn vanaf de Zijl naar de overige, losse, door tuinen en erven omgeven huizen, waar de ruimte tussen Zijldiep en oude dijk zich verbreedt.

De walkant van het Zijldiep is hier een schuin, begroeid talud met boombeplanting tot aan het water en een klinkerpad langs de huizen en erven. De beslotenheid van het buurtje wordt nog versterkt door de herkenbare hoge ligging van de oude dijk en het contrast met het open gebied van de aangrenzende Grote Polder.

De overgang tussen het dorp en de omgeving is ook elders scherp begrensd, zowel in karakter als in schaal. Ten noorden en oosten van de zijl bevinden zich, als een aanvulling en uitbreiding van de functie van het historische zijldorp, de waterstaatkundige werken van de 19de en 20ste eeuw in een meer open en buiten het dorp gelegen gebied. Behalve een voormalige visafslag en het gemaal ontbreekt bebouwing van betekenis en een directe visuele relatie bestaat alleen vanaf het centrale punt van het dorpsgezicht, de Zijl.

Een waardevol element in de ruimtelijke structuur vormt de smalle en bochtige doorgang van de weg langs de binnenzijde van de dijk en de aangrenzende dorpsbebouwing. Hierlangs bereikt men de omgeving van het gemaal aan de noordoostzijde van het dorp. De hier aanwezige samenhangende structuur van waterwerken en elementen zoals brug, sluis en gemaal geeft een herkenbaar beeld van de vroeg-20ste-eeuwse waterstaatkundige ontwikkeling van Termunterzijl.

Vanuit de dorpskom doet zich tenslotte de scherpe overgang van de kleinschalige beslotenheid naar het grootschalige, open landschap aan de zuidzijde sterk gevoelen. Ter plekke van deze overgang verbreedt ook het Zijldiep zich met de aftakking aanmerkelijk. De openheid van dit aangrenzende landschap wordt door twee, in de zichtlijn van het Zijldiep gelegen boerderijen nog benadrukt.

Begrenzing van het dorpsgezicht

De beschreven kenmerken van de historisch gegroeide ruimtelijke structuur van het zijldorp, het huidige dorpsbeeld en de daarin herkenbare historische ontwikkeling rechtvaardigen een aanwijzing als beschermd dorpsgezicht ingevolge artikel 20 van de Monumentenwet. Tot het aangewezen gezicht behoren de samenhangende onderdelen van de ruimtelijke structuur, waaruit de historische ontwikkeling is af te lezen. Deze samenhangende structuur is opgebouwd uit de zijl met het diep en de dijk en de hiermee in relatie staande bebouwing, openbare ruimten en waterstaatkundige werken. De begrenzing van het aangewezen dorpsgezicht is weergegeven op bijgevoegde kaart, nummer 320.

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectuering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld of herzien. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Aa, A.J. van der.

Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden. dl. 8. Gorinchem, 1846.

Cock, J.K. de, E. van Dijk en J. van der Veen.

'De Waterstaat'. in: W.J. Formsma, H.G. Buist en W.H.R. Koops e.a. (red.), Historie van Groningen Stad en Land. Groningen, 1981.

Dik, H.G. en H. Doornbos.

Termunten in oude ansichten. Zaltbommel, 1973.

Georgius, R.

Cley Oldambt, groot- en klein-Termunten. Scheemda, 1979.

Giffen, E.A. van.

Mededelingen omtrent een oudheidkundig bodemonderzoek in de kerk te Termunten, prov. Groningen. Overdruk uit: Opus Musivum, 1964.

Gottschalk, M.K.

Stormvloed en rivier-overstromingen in Nedeland III: de periode 1600-1700. Assen-Amsterdam, 1977.

Halbertsma, H.

Terpen tussen Vlie en Eems; een geografisch-historische benadering. Groningen, 1963.

Ozinga, M.D.

De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en kunst, Geïllustreerde beschrijving. De provincie Groningen, Oost-Groningen. 's-Gravenhage, 1940.

Siemens, B.W.

Dijkrechten en zijlvesten. Groningen, 1974.

Stedebouwkundig bureau P. Oom en J. Heeling.

Bestemmingsplan Termunten - Termunterzijl, gemeente Termunten. Groningen, 1979-1980.

Stratingh, G.A. en G.A. Venema.

De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems. Groningen, 1979 (facsimile herdruk 1855).

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch onderzoek: Drs. J.J. de Haas, Breda.

Stedebouwkundig onderzoek: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Foto's

Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn (afb. 2); Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (afb. 1, 3, 4, 5); Topografische Dienst, Emmen (omslag).

Kaart:

Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Verkoopprijs f 10,-.

Deze publikatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij het Distributiecentrum DOP Postbus 20014

2500 EA 's-Gravenhage.

Telefoon: 070-78 98 80.

Onder vermelding van bestelnummer of ISBN 90 346 1466 2.

Druk:

Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

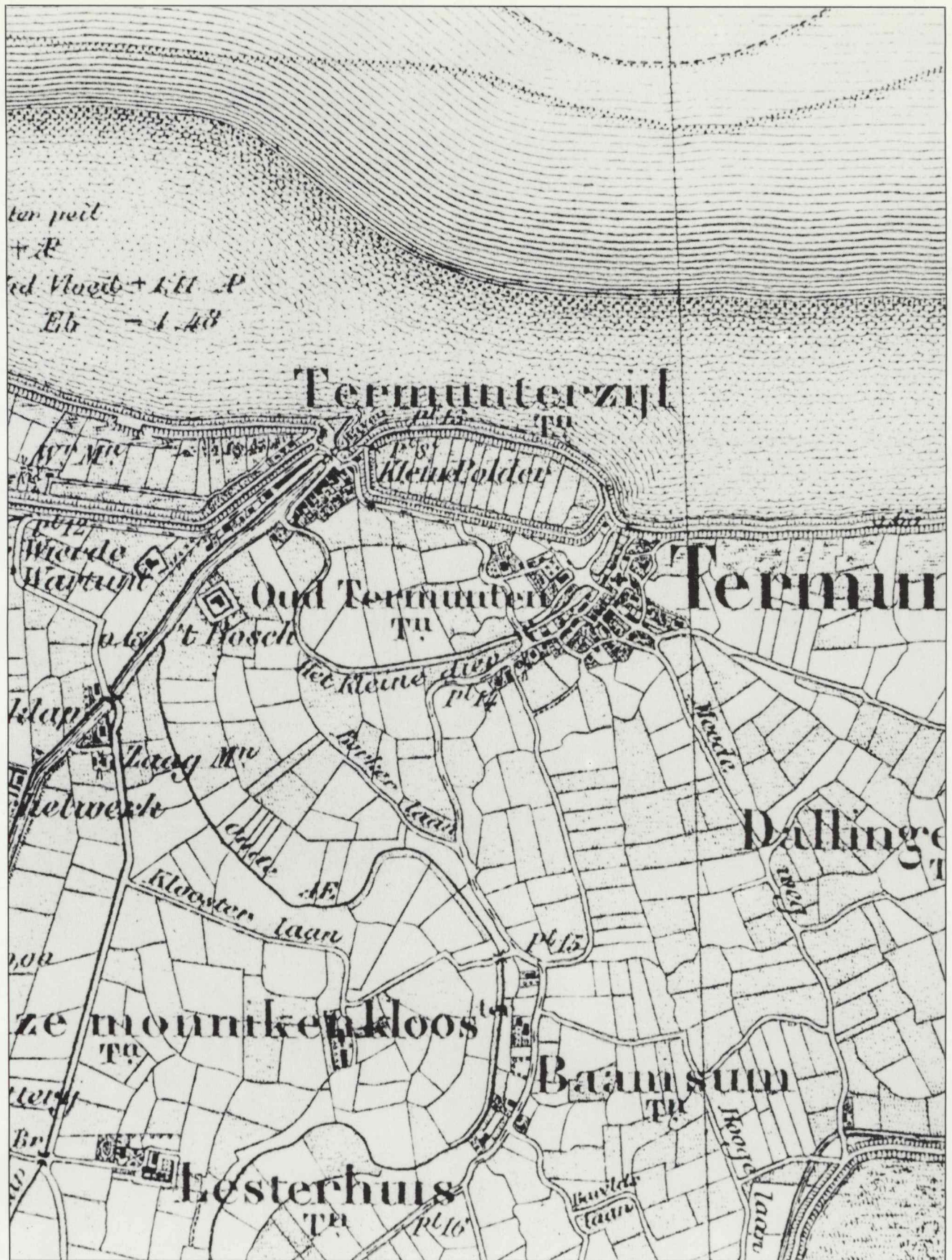

Afb. 1. Th. Beckeringh. Kaart of Landtafereel der Provincie Groningen en Ommelanden, 1781, fragment.

3.110519236008

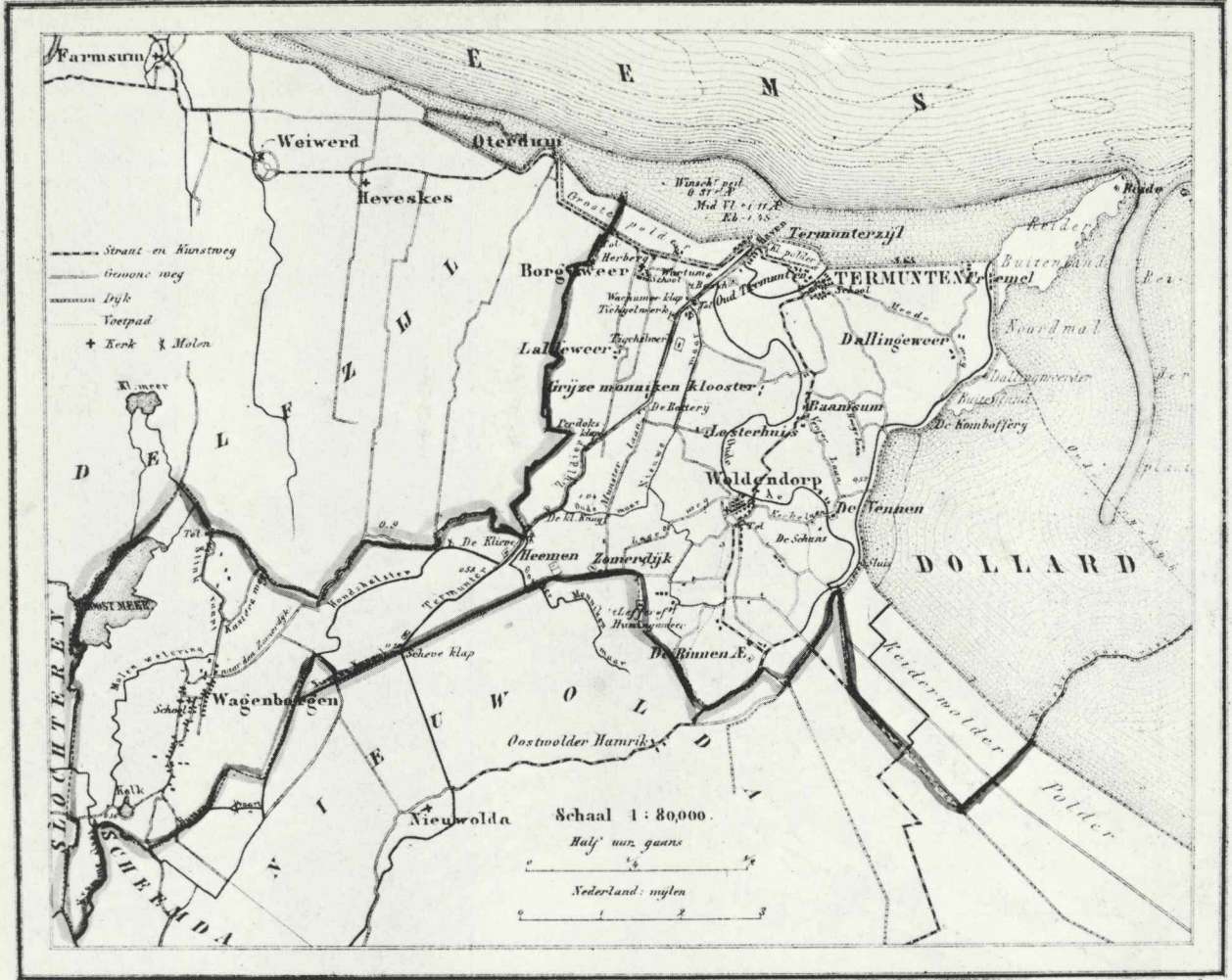

Afb. 2. Kadastraal Minuutplan gemeente Termunten, circa 1827, fragment.

Afb. 3. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1864), blad 8, fragment.

3.110519236009

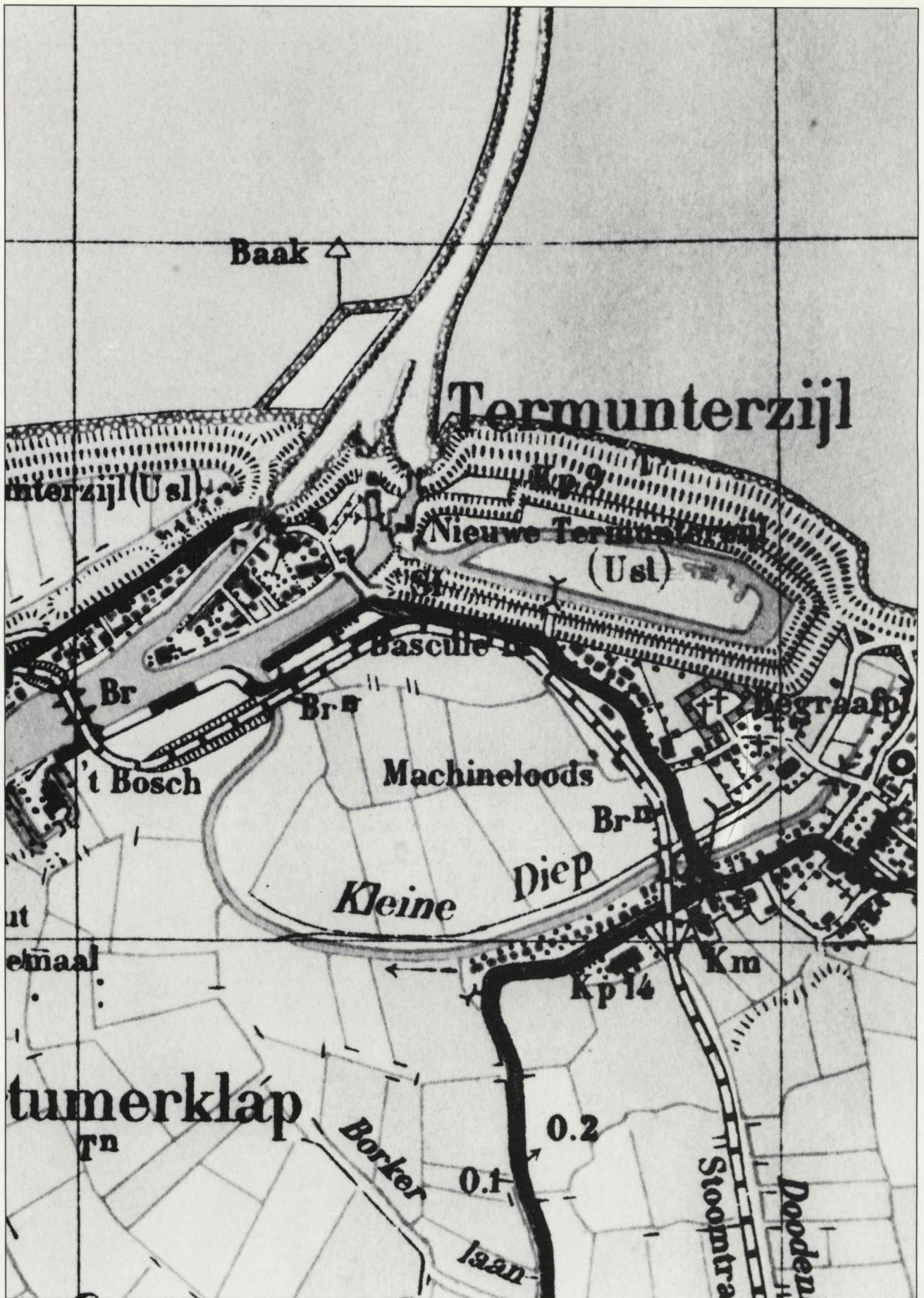

1866

5494 Banders 2550 Inwoners.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

Afb. 4. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1866, provincie Groningen, gemeente Termunten.

Afb. 5. Topografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, blad nr. 66 (1902, herzien 1932), fragment.